

3. Никифоров Г.С. Психология профессиональной подготовки / [Г.С. Никифоров, А.М. Зимичев, С.И. Макшанов, С.Т. Джанерьян]; [общ. ред. Г.С. Никифорова] ; С.-Петербург. гос. ун-т. - СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1993 - 169 с.
4. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. - Л.: Наука, 1988. – 270 с.

УДК 159.345

Колесніченко О.С., ад'юнкт кафедри загальної психології НУЦЗУ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕСУ ПІДГОТОВКИ ПРАЦІВНИКІВ МНС ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

У даній статті розглянутий психологічний аналіз процесу психологічної підготовки її основне завдання й аспекти вивчення в науково-психологічній літературі, визначені основні підходи по вивчення готовності. Психологічна готовність як успішна й ефективна професійна діяльність людини починається з постановки мети на основі потреб і мотивів.

Ключові слова. Психологічна підготовка, готовність, професійна спрямованість, емоційно-вольовий стійкість.

Постановка проблеми. Одним з перспективних напрямків психології, що й інтенсивно формуються, пов'язаних з розробкою проблем професіоналізму людей, є психологія діяльності в особливих і екстремальних умовах. Подібна діяльність сполучена з більшими нервово-психічними й енергетичними витратами, наявністю значного числа непередбачених ситуацій, з небезпекою й високим ризиком. Прогнозувати, описувати та будувати алгоритми можливих результатів в таких ситуаціях часто не представляється можливим, тому до особистості професіонала, що здійснює цю діяльність, необхідно висувати особливі вимоги.

В даний час виразно визначилися два основні підходи до проблеми готовності особистості до дій в екстремальних ситуаціях. Один з них можна назвати функціональним, інший - особистісним. Стосовно першого, психологічна готовність розглядається у зв'язку із психічними функціями, формування яких вважається необхідним для досягнення високих результатів діяльності. Згідно з іншим - психологічна готовність розглядається у зв'язку з особистісними передумовами до успішної діяльності. Такий підхід припускає вдосконалювання психічних процесів, станів і властивостей особистості, необхідних для ефективної діяльності.

Ми вважаємо, що дослідження психологічних умов розвитку професійної готовності працівників МНС до дій в екстремальних ситуаціях є однією з актуальних психологічних проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема психологічних умов розвитку професійної готовності до дій в екстремальних ситуаціях виникла ще в другій половині XIX століття як наслідок розвитку соціально-економічних процесів і наукових знань у суспільстві. Зародження цієї проблеми, по-перше, пов'язане з досягненнями у вивченні фізіології людини і її прикладних напрямків завдяки

працям І. М. Сеченова, І. П. Павлова, В. М. Бехтерева й інших, а також з появою основних галузей сучасної психології пізнавальних процесів (Г. Фехнер, У Вундт, Г. Гельмгольц, І. Мюллер і ін.), диференціальної психології (Д. Кеттел, Ф. Гальтон) соціальної психології (Є. Дюркгейм, В. Вундт, В. М. Бехтерев і інші.), психології здатностей і психодіагностики (Ф. Гальтон). По-друге, передумови розвитку проблеми психологічної готовності до дій в екстремальних ситуаціях були визначені початком науково-технічної революції в промисловості, на транспорті, у військовій справі й виникненням завдань щодо забезпечення росту продуктивності праці, профілактики травматизму й плинності кадрів, зниження аварійності й професійної захворюваності.

В 1909-1912 рр. у Військово-медичній академії (клініка В. М. Бехтерева) В. В. Абрамов першим став проводити клініко-психологічні дослідження льотчиків з використанням особистісних методик. В 1895 р. вийшла монографія І. І. Ріхтера "Залізнична психологія", у якій на підставі матеріалів досліджень індивідуальних відмінностей сприйняття сигналів, розпізнавання світлових команд, оцінки швидкості руху й т.п. була обґрунтована постановка питання про оцінку професійної придатності машиністів паровозів. В 1917 р. у Петрограді вперше створюється спеціальна комісія для вивчення праці пілотів і планового психологічного відбору кадрів.

На початку ХХ століття інтерес до наукових розробок раціоналізації праці на виробництві й транспорті значно зріс. Цьому в чималому ступені сприяло зародження й подальший розвиток психотехніки. Даний напрямок, пов'язаний з іменем німецького психолога В. Штерна, стимулював проведення робіт, спрямованих на вивчення професій, на розробку тестових методик, за допомогою яких прагнули, зокрема, визначити психологічну готовність людини до певної діяльності, придатність до різних професій.

Розвиток складних і відповідальних форм діяльності, зокрема в МНС, порушило питання про взаємну відповідність людини і її роботи. Саме з розв'язком цього завдання пов'язаний той факт, що найпомітніше місце в психотехніці займали проблеми професіографії й відбору.

Найбільший розвиток проблема психологічної діагностики й прогнозування діяльності в умовах екстремальних ситуацій одержала у військовій авіації. Питання про необхідність професійного відбору при комплектуванні літних шкіл не викликало сумнівів. Усі фахівці, що займалися вивченням літної праці, відзначали, що складні, а часом і екстремальні умови літної служби висувають особливі вимоги до людини, що успіх у літній справі багато в чому залежить від особистих якостей льотчика, і вони більш значимі, чим у будь-якій іншій професії. Піонером досліджень у цій галузі був С. Е. Мінц. Основні результати наукових досліджень і досвід проведення психологічного відбору в авіації були узагальнені В. А. Бодровим, В. Б. Малкіним, Б. Л. Покровським і Д. І. Шпаченко.

У 60 – 70-і роки був проведений комплекс досліджень із метою створення системи психологічного відбору фахівців для ВМФ, сухопутних військ, ПВО й ракетних військ. Дослідження проводилися більшими колективами військових психо-

логів, фізіологів, інженерів і інших фахівців під керівництвом В. А. Бодрова, Ю. Н. Єгорова, А. М. Карасьова, Б. В. Кулагіна, В. А. Пухова й ін.

Хоча багаторічний досвід розробки рекомендацій і проведення діагностики й прогнозування психологічної готовності до дій в екстремальних ситуаціях свідчить про досить високу його соціально - економічну ефективність, проте дотепер гостро відчувається недолік у кваліфікованих кадрах, а саме для працівників МНС України, є потреба в створенні системи сертифікації психологічних методик і виданні науково-методичної літератури з психологічних питань формування й розвитку психологічної готовності.

Мета. Висвітлення результатів теоретичного та емпіричного аналізу проблеми процесу психологічної підготовки працівників МНС України до діяльності в екстремальних умовах.

Виклад основного матеріалу. Діяльність в екстремальних умовах не може бути забезпечена тільки знаннями, уміннями й навичками, і в цьому її істотна психологічна особливість. У повсякденній діяльності нерідко доводиться зустрічатися із ситуаціями, у яких потрібно подолати звичну логіку мислення, робити нефізіологічні дії й протиприродні операції. Дослідження поведінки людини в екстремальній ситуації показали, що на неї, як правило, впливають комплексні подразники біологічної й психологічної природи, що нерідко призводить до порушення її діяльності. Принциповою особливістю професійної діяльності є порушення інстинкту, властивого всьому живому, - уникати небезпеки, коли виховується прагнення до її подолання. З урахуванням цієї особливості важко навіть уявити успішну професійну підготовку без знання фізіології організму, психофізіологічних основ поведінки людини.

Найчастіше екстремальні ситуації приводять до розвитку віддалених патопсихологічних реакцій у людини. При цьому можуть виникнути деформація моральних цінностей, стан тривоги, панічні настрої, психічна пригніченість, почуття соціальної незахищеності, а часом і слабко керованої агресія. Тому психологові МНС необхідно в процесі професійної психологічної підготовки дати працівникам МНС професійні психологічні знання, сформувані навички, уміння надійної й ефективної, з одного боку, і максимально безпечної, з іншого боку, поведінки в екстремальних умовах діяльності. Суть такої психологічної підготовки - комбінація професійної підготовки й соціального виховання.

Наукові факти говорять про те, що висококваліфіковані фахівці, що не мають спеціальної підготовки до екстремальних ситуацій, не забезпечують необхідної надійності в такій діяльності. Найбільш складний для них процес ухвалення рішення. Експерименти показали, що в екстремальній ситуації більше $\frac{3}{4}$ -х тривалості від часу її локалізації затрачається на ухвалення рішення. Це обумовлене не тільки недостатністю інформації або слабкою професійною підготовленістю, але в 50 - 60 % випадків страхом за наслідки своїх дій, за можливість помилки, слабким вольовим імпульсом, звичкою до опікунства, слабохарактерністю.

Фахівець, що володіє тільки професійним досвідом дії в стандартних умовах, як правило, не в змозі надійно діяти в нестандартній ситуації. Суть справи в тому, що психічні стани, що забезпечують діяльність у стандартних умовах, в екстрема-

льній обстановці функціонують за іншими законами. Наприклад, у звичайній діяльності домінуючий мотив підвищує працездатність, в екстремальній ситуації він може звужити сприйняття й спотворити оцінку дійсної погрози. Якщо у звичайній професійній діяльності стійкий стереотип як основа автоматизованих навичок сприяє вправності й спритності в здійсненні дій, то в екстремальній ситуації він гальмує перемикання уваги з режиму непродуктивного функціонування на продуктивний, тобто усвідомлення нової інформації, ухвалення нового рішення.

Результати проведеного нами вивчення процесу підготовки працівників МНС до діяльності в екстремальних ситуаціях показали, що поряд із професійною спрямованістю, загальною спеціальною, фізичною підготовкою важливою складовою професіоналізму пожежних-рятувальників є психологічна підготовка. Під психологічною підготовкою слід розуміти формування в працівника МНС психологічної стійкості, тобто таких психологічних якостей, які підсилюють його здатність виконувати професійні завдання, діяти в напружених і небезпечних умовах і ситуаціях.

Однієї з найбільш важливих завдань психологічної підготовки працівників МНС є формування готовності до подолання небезпеки й труднощів оперативно-службової обстановки, вироблення здатності витримувати більші нервово-психічні й фізичні навантаження, смертю або пораненнями колег.

Як показує психолого-педагогічний аналіз процесу підготовки працівників МНС до діяльності в екстремальних ситуаціях, найважливішою вимогою до психологічної підготовки є формування в них емоційно-вольової стійкості, здатності протистояти небезпеці, витримувати негативні емоційні й фізичні впливи оперативної обстановки на психіку, а також формування надійності психіки, її завадостійкості - здатності зберігати активність і результативність діяльності в складних умовах.

Крім того, однією з вимог до професійної підготовки є формування в працівників МНС спеціальних психологічних якостей з урахуванням специфіки їх професійної діяльності, тобто таких якостей, які забезпечують стійкість професійної майстерності в службовій обстановці й дозволяють успішно виконувати поставлені завдання у відповідності зі своїм призначенням. В навчально-методичних документах питання психологічної підготовки до діяльності в екстремальних ситуаціях у процесі професійної підготовки ще не знайшли достатнього відбиття. Численні дослідження показали, що працівники з різнобічною підготовленістю (спеціальною, фізичною) проявляють значно більшу стійкість у процесі професійної діяльності.

Психологічну підготовку працівника МНС можна розглядати у двох аспектах: психологічному й педагогічному.

У психологічному аспекті її слід розуміти як формування стану психічної готовності до перенесення всіх труднощів професійної діяльності, негативних впливів екстремальних факторів, небезпеки для здоров'я й життя. Це належить до категорії психічних станів, вивчення яких входить у компетенцію психології. Педагогічним аспектом проблеми є вишукування шляхів і засобів формування психологічної готовності й психічної стійкості в процесі повсякденної професійної підго-

товки працівників МНС. У більшості існуючих на сьогоднішній день наукових досліджень в основному розглядається педагогічний аспект психологічної підготовки до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Психологічна підготовка, на відміну від педагогічного впливу, максимально враховує індивідуальні особливості того, кого навчають, а також закономірності виникнення й плину психічних процесів, характерних для конкретної діяльності.

Аналіз численних досліджень показав, що за допомогою спеціально підібраних засобів і методичних прийомів, шляхом свідомих зусиль керівників занять можна вибірково вдосконалювати психічні функції особистості.

Одним із засобів підвищення рівня психологічної готовності працівників МНС України є психологічна смуга перешкод, навчальне містечко, площадка для емоційно-вольових вправ.

Навчальне містечко – це реальна територія зі спорудженнями, де можуть відбуватися екстремальні події, типові для того виду діяльності, до якої готується дана категорія персоналу МНС України. Спорудження на ньому виконано у натуральний розмір із підручних матеріалів, бетонних блоків або цегли і обладнано так, щоб керівник заняття і ті, хто навчаються, могли:

- вести відеозапис дій виконуючих вправи для наступного аналізу;
- мати голосовий або радіозв'язок із посередниками, імітаторами та тими, хто забезпечує безпеку;
- вводити в дію у потрібний момент засоби імітації.

Психологічна смуга перешкод - ланцюг навчальних позицій у вигляді розташованих послідовно на відстані 3-5м один від одного різноманітних перешкод, типових для діяльності професіоналів, які проходять підготовку (яма з водою та перекинутою через них колодою; димовогнева позиція; місток, що хитається; карниз на висоті 3-4 м; підземний лаз; підвал; лабіринт; автомашина; рів і т.п.).

Для урізноманітнення обстановки при повторних вправах поряд зі стаціонарними застосовується переносні перешкоди.

Вправи на смугі ускладнюються проходженням їх:

- без відпочинку декілька разів;
- навздогін (перший працівник стартує з випередженням другого на 5-15 сек.);
- у прямому й зворотному напрямку;
- парами, групою;
- групою з перенесенням «постраждалого»;
- з імітацією вогню, шумових ефектів, лементів, вибухів, яскравого світла в обличчя і т.п.;
- в утруднених умовах (у сутінках, контрастах світла і темряви та інш.).

Щоб проходження смуги не зводилося тільки до перенесення фізичних і вольових навантажень (і збільшення психологічних), застосовуються додаткові навчальні завдання:

- надання першої медичної допомоги «постраждалому» на шляху проходження;

- вивчення обстановки на шляху проходження смуги і доповідання про її особливості після повернення і т.д.

Площадка для емоційно-вольових вправ створює ситуації, що дозволяють працівнику проявити самовладання й уміння пересилити свою нерішучість, змусити себе перебороти тривогу і страх. Вона обладнується спеціальним обладнанням, що підбирається з максимально можливим фаховим ужитком і являє собою конструкції, розміщені компактно на площадці (це можуть бути трампліни для стрибків з висоти 3, 4, 5 м на землю; східці різної висоти, нахилу, конструкції і тривкості; колоди, розташовані горизонтально на висоті 2, 3, 4 м; хиткий місток без поручнів, перекинутий через невеличке водоймище і т.п.).

Скрізь, де ті, що навчаються, можуть впасти й одержати серйозну травму, використовується пісок, тирса, м'які мати, знаходяться люди і медперсонал.

Для багатьох професій в межах МНС України вправи на таких знаряддях не є типовими за характером небезпеки і ризиків, але заперечувати їхню корисність невірно. На думку А.С. Макаренка який стверджував, що виховати мужню людину можна лише ставлячи її в ситуації, коли б їй припадало відчувати і переборювати побоювання і острах «усе рівно в чому». Важливо, щоб працівник пережив «хвилювання першого разу» у навчальній, а не реальній обстановці.

Таким чином, емоційно-вольова сфера особистості як регулятор активності людини істотно впливає на ефективність діяльності пожежних-рятувальників МНС України.. Через це проблема керування та саморегуляції психічного стану має істотне значення в організації психологічної підготовки, а також при виконанні ними безпосередніх професійних завдань.

Аналіз наукової літератури підтвердив, що функціональну надійність психіки можна збільшити. Негативні психофізіологічні зміни помітно зменшуються, якщо людина загартована і фізично, й психологічно, натреновані його сенсорно-рухова й інтелектуальна сфери. Завчасна спеціальна підготовка до діяльності в екстремальних ситуаціях, що моделює очікувані труднощі, допомагає рятувальникові пристосовуватися до них і зберігати оптимальну функціональну активність і результативність діяльності.

Недостатня наукова й методична розробка проблеми знаходять своє відбиття в практиці професійної підготовки працівників МНС. Психологічний аналіз процесу підготовки пожежних - рятувальників до професійної діяльності в екстремальних ситуаціях показав, що більшість керівників занять мають слабе уявлення про розв'язувану проблему. Тому питання психологічної підготовки не є предметом спеціальних свідомих зусиль керівників, а здійснюються здебільшого стихійно. Ефективність проробленої роботи визначається виконанням вправ, нормативів у звичних умовах, тоді як більш надійним критерієм є прояв набутих якостей і навичок у нових екстремальних умовах і видах діяльності, подібних до професійних.

Результати опитування працівників МНС із терміном служби 5-10 років показали, що до роботи в екстремальних умовах психологічно професійно підготовленими себе вважають - 82%, недостатньо підготовленими - 16%, слабко підготовленими - 2%.

При відповіді на запитання: "Які види підготовки Ви засвоїли краще?", відповіді респондентів розподілилися в такий спосіб: спеціальна підготовка - 86%, бойова - 70%, фізична - 85%, психологічна (антистресова) - 15%.

Відповідаючи на запитання: "Які можливості для прищеплювання Вам практичних і методичних навичок ефективної роботи в екстремальних умовах використовувалися не повністю?", отримані наступні варіанти: збільшити кількість тренувань - 32,8%, недостатньо практики швидкого реагування в екстремальних умовах - 18,4%, недостатньо можливостей для прояву самостійності - 14,3%.

Аналіз відповідей працівників МНС показує, що близько 21% з них недостатньо або слабо психологічно підготовлені до виконання професійних завдань в екстремальних умовах.

У ході проведеного експерименту виявлено, що працівники МНС України випробовують нервово-психічні навантаження вже в період практичних занять зі спеціальної, фізичної підготовки під впливом новизни вправ, виду навчально-тренувальної діяльності, техніки, засобів імітації і т.д. Фізичні навантаження в процесі практичних занять з фізичної підготовки становлять 93 %, а нервово-психічні - 7 %.

Ця обставина визначає особливу роль і особливі можливості програми професійної підготовки до діяльності в екстремальних ситуаціях у розв'язку завдань психологічної підготовки працівників МНС, створюючи на заняттях моделі екстремальних ситуацій, у яких кожний з майбутніх рятувальників діє в конкретно створеній обстановці, пов'язаній з ризиком, безпосередньо готуючись їх до діяльності в екстремальних умовах. Саме обстановка з наявністю фізичної й психологічної напруженості дозволяє формувати емоційно-вольову стійкість і психологічну готовність до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Таким чином, підсумком психологічної підготовки є формування стану професійно-психологічної готовності працівників МНС України як сукупності психофізіологічних, морально-психологічних, професійних і соціально-психологічних характеристик, властивостей і якостей, які відповідають особливостям професійної діяльності та виступають внутрішньою умовою її успішного здійснення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганюшкина А.Д. Состояние психологической готовности к деятельности в экстремальных условиях: автореферат. дис. канд. психол. наук / Анна Дмитриевна Ганюшкина. - Л., 1972.- 27 с.
2. Дмитриева О.Б. Формирование психологической готовности молодых специалистов к профессиональной деятельности: автореферат. дис. ... канд. психол. наук / Ольга Борисовна Дмитриевна. - М., 1997.- 188 с .
3. Иваницкий А.Т. Совершенствование психологической подготовки курсантов МВД СССР к службе во внутренних войсках: автореф. дис. ...канд. пед. наук / Александр Тимофеевич Иваницкий. -М.: 1987. 16с.
4. Лебедев В.И. Личность в экстремальных ситуациях. - М.: Политиздат, 1989 .- 304 с.

5. Мощенко А.В. Психологическая подготовка // Программы военной, физической и психической подготовки суворовцев. / – М.: МО РФ, аппарат управления военно-учебных заведений Сухопутных войск, 1992. – 116- 134 с.
6. Силкин Н.Н. Формирование психологической подготовленности у сотрудников МВД к служебной деятельности в экстремальных условиях: автореф. дис. ...канд. пед. наук / Николай Николаевич Силкин. - СПб., 1996. 17с.
7. Филатова-Шуева М.М. Готовность к экстремальным действиям (бдительность) в трудовой деятельности операторов: автореферат. дис. канд. психол. наук / Мария Михайлована Филатова-Шуева. - М., 1969. 27 с.

УДК 159.98:622

Тогобицька В.Д., здобувач кафедри загальної психології НУЦЗУ

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНИХ ДЕСТРУКЦІЙ ПРАЦІВНИКІВ МНС

У статті доведена необхідність визначення теоретико-методологічних основ і закономірностей деструктивних тенденцій в професійному розвитку пожежного-рятувальника і розробки технологій їх подолання.

Ключові слова: професійна деструкція, професійна діяльність.

В статье доказана необходимость определения теоретико-методологических основ и закономерностей деструктивных тенденций в профессиональном развитии пожарного-спасателя и разработки технологий их преодоления.

Ключевые слова: профессиональная деструкция, профессиональная деятельность.

Постановка проблеми. Взаємозв'язок людини з професією довгі роки вивчався крізь призму адаптації особистості до діяльності, її професійної придатності, задоволеності процесом праці і підвищення її результативності. Дослідження чинників, що перешкоджають професійному розвитку, обумовлювалося прагненням підвищити ефективність праці людини, зробити її надійною, безпечною, творчою. Урахування індивідуально-типологічних властивостей людини зводився до професійного відбору і вироблення індивідуального стилю діяльності.

У зв'язку з цим назріла необхідність визначення теоретико-методологічних основ і закономірностей деструктивних тенденцій в професійному розвитку пожежного-рятувальника і розробки технологій їх подолання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема вивчення професійних деструкцій пожежного-рятувальника і їх впливи на професійний розвиток - це порівняльно нова наукова проблема, що носить комплексний міждисциплінарний характер. У науковій літературі виділяють філософський, педагогічний і психологічний рівні аналізу.

На філософському рівні розкривається сутність деструкції, яка полягає не лише в руйнуванні, але і в звільненні з метою збереження цілого шляхом очищення від непотрібних нашарувань (А.Камю, Ж.Сартр, М.Хайдеггер і ін.).